

Το Ταφικό Μνημείο K3 στο Γυμνάσιο της αρχαίας Μεσσήνης

Πέτρος Θέμελης

Διευθυντής Ανασκαφών
Αρχαίας Μεσσήνης

τ. Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας
Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης

pthemeles@gmail.com

Το ταφικό μνημείο K3, στο Γυμνάσιο της αρχαίας Μεσσήνης, με τους οκτώ κιβωτιόσχημους τάφους στον θάλαμό του, κατασκευάστηκε κατά το πρώτο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. για να δεχθεί τα σώματα οκτώ αφηρωϊσμένων νεκρών μιας μεγάλης και ισχυρής οικονομικά και πολιτικά οικογένειας της μεσσηνιακής ελίτ, τριών γυναικών και πέντε ανδρών, των οποίων τα ονόματα, χωρίς τα πατρώνυμα, αναγράφονται στην ανατολική πλευρά θέασης του θαλάμου Έπικράτεια, Νικοξένα, Νικήχα, [- - -]τίνος, Αγησίστρατος, Επικράτης, [- - -]ιππος και Ξένιππος). Κατά τη διάρκεια του 1ου αιώνα μ.Χ. τα μέλη μιας άλλης μεσσηνιακής, επίσης αριστοκρατικής, οικογένειας, αυτής του Διονυσίου Αριστομένους, χρησιμοποίησαν το ίδιο λαμπρό ταφικό μνημείο K3 του 3ου αι. π.Χ., μετά από κάποιες εργασίες επισκευής και αναδιάταξης των τάφων του θαλάμου, για τον ενταφιασμό τους και έστησαν τα μαρμάρινα αγάλματα επιφανών αφηρωϊσμένων νεκρών τους μπροστά από το μνημείο, στα βάρθρα προγενέστερων χάλκινων ανδριάντων, ασκώντας την προσφιλή για την εποχή αυτή πρακτική της «ανακύκλωσης».

Λέξεις ευρετηρίου

έφηβοι
διαβατήρια έθιμα
πρόγονοι
ταφικά μνημεία
αφηρωϊσμός
ανακύκλωση
ψυχοπομπός

..... Το ταφικό μνημείο Κ3 μετά την αναστήλωση
(© φωτ.: Πέτρος Θέμελης).

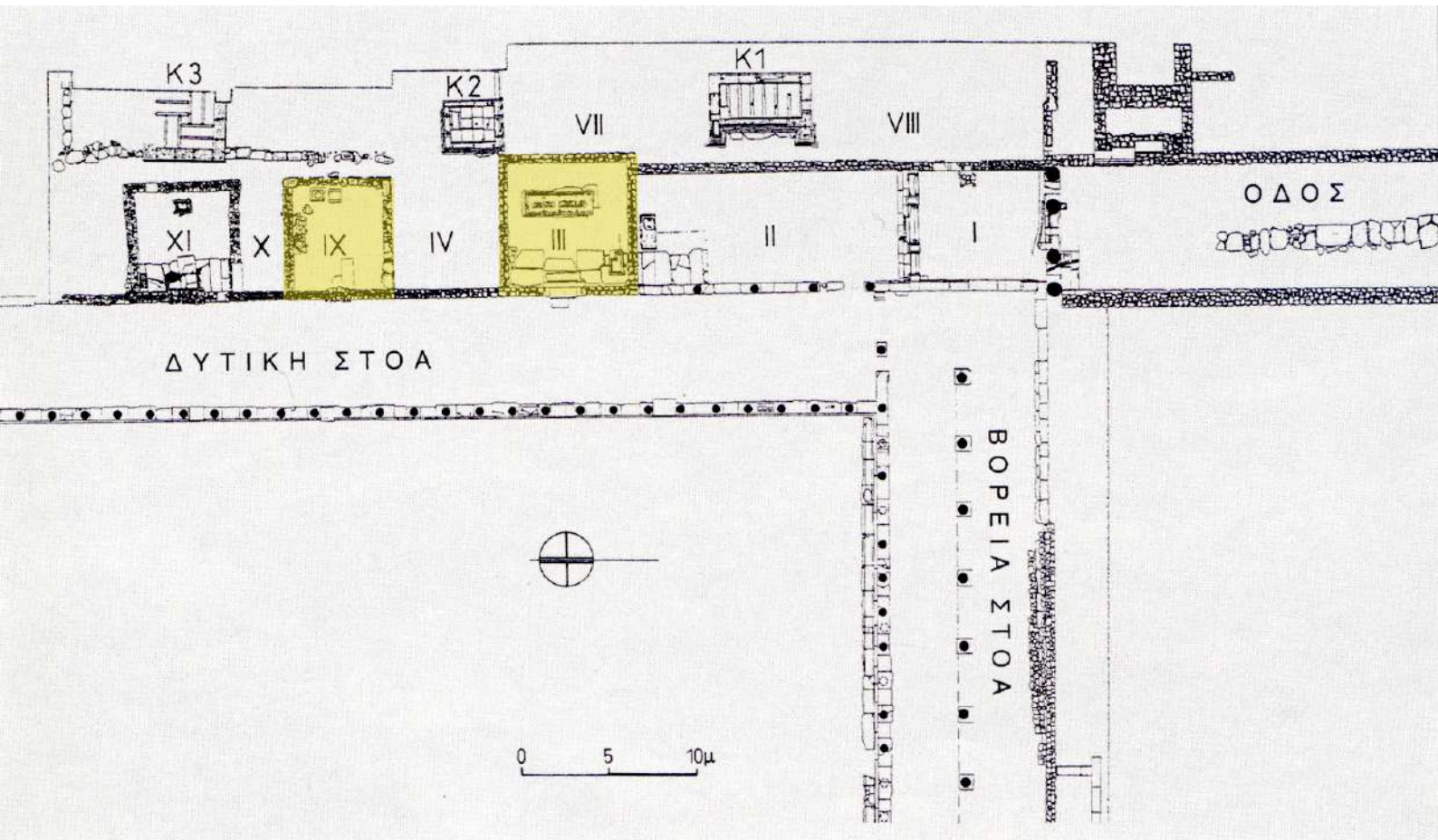
Η θητεία των εφήβων της πρωτεύουσας Μεσσήνης, συμπεριλαμβανομένων και των εφήβων από διάφορες πόλεις της μεσσηνιακής επικράτειας επί τρία χρόνια, από την ηλικία των 17 ως 20 ετών, στο Γυμνάσιο της Μεσσήνης, εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο των διαβατήριων εθίμων, των μυητικών τελετουργιών που απαιτούνταν προκειμένου να περάσουν σταδιακά οι νέοι στην τάξη των ανδρών, να αναδειχθούν σε ανδρείους πολεμιστές, μεγάλους αθλητές και άξιους ενσυνέχεια πολίτες.¹ Η επαφή με τον κόσμο των ηρώων και των νεκρών και με τις παραδόσεις και υποχρεώσεις που πλαισιώνουν αυτό τον κόσμο, καλλιεργούνταν σκόπιμα από την πολιτεία κατά τη διάρκεια της θητείας των εφήβων ως μέρος των διαβατήριων εθίμων. Έτσι ερμηνεύεται, επί παραδείγματι, και ο ουσιαστικός ρόλος των εφήβων της Σαλαμίνας στον ετήσιο εορτασμό προς τιμήν του Αίαντα,² ενώ κάτι ανάλογο πρέπει να δεχθούμε ότι

γινόταν και στη Μεσσήνη, με τον θρυλικό ήρωα των μεσσηνιακών πολέμων Αριστομένη να τιμάται από τους Μεσσήνιους εφήβους. Ο Πausανίας, άλλωστε, είδε στο Στάδιο της Μεσσήνης το ιερό του Αριστομένη, με έναν υψηλό κίονα μέσα σε αυτό, γύρω από τον οποίο τελείτο ετησίως μαντικό δρώμενο (Paus. 4.32.3). Ο υψηλός δωρικός κίονας, ο οποίος στέκει αναστηλωμένος μπροστά από την ανατολική κιονοστοιχία του Σταδίου, φαίνεται ότι έφερε τον χάλκινο ανδριάντα του Μεσσήνιου ήρωα και ταυτίζεται με τον «μαντικό» κίονα που αναφέρει ο Pausanias (εικ. 1).

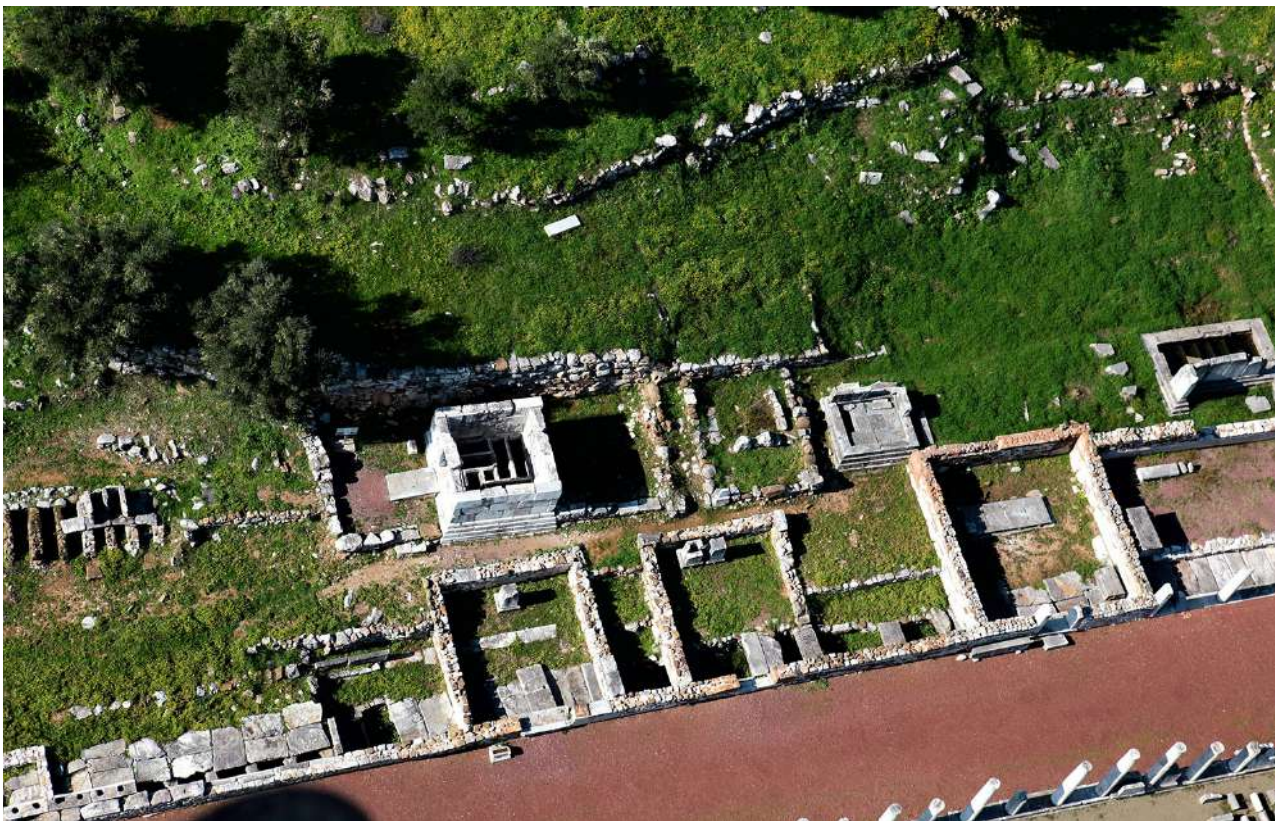
Η παρουσία σημαντικών ελληνιστικών ταφικών μνημείων στο Γυμνάσιο της Μεσσήνης, με διαφορετική το καθένα αρχιτεκτονική μορφή και με διαφορετικό αριθμό ενταφιασμένων ατόμων (εικ. 2α-β) (το μνημείο Κ1 για επτά νεκρούς, το Κ2 για τέσσερις και το Κ3 για οκτώ επιφανείς νεκρούς), αποτελεί ιδιαίζουσα περίπτωση, μολονότι η παρουσία

1. Ο δωρικός κίονας που έφερε τον ορειχάλκινο ανδριάντα του Αριστομένη (© φωτ.: Πέτρος Θέμελης).

2. α) Άνω: μερική κάτοψη της δυτικής στοάς του Γυμνασίου με τα ταφικά μνημεία Κ1, Κ2 και Κ3
β) Κάτω: αεροφωτογραφία της δυτικής στοάς με τα ταφικά μνημεία και τα βάθρα των αγαλμάτων
(© φωτ.: Πέτρος Θέμελης).

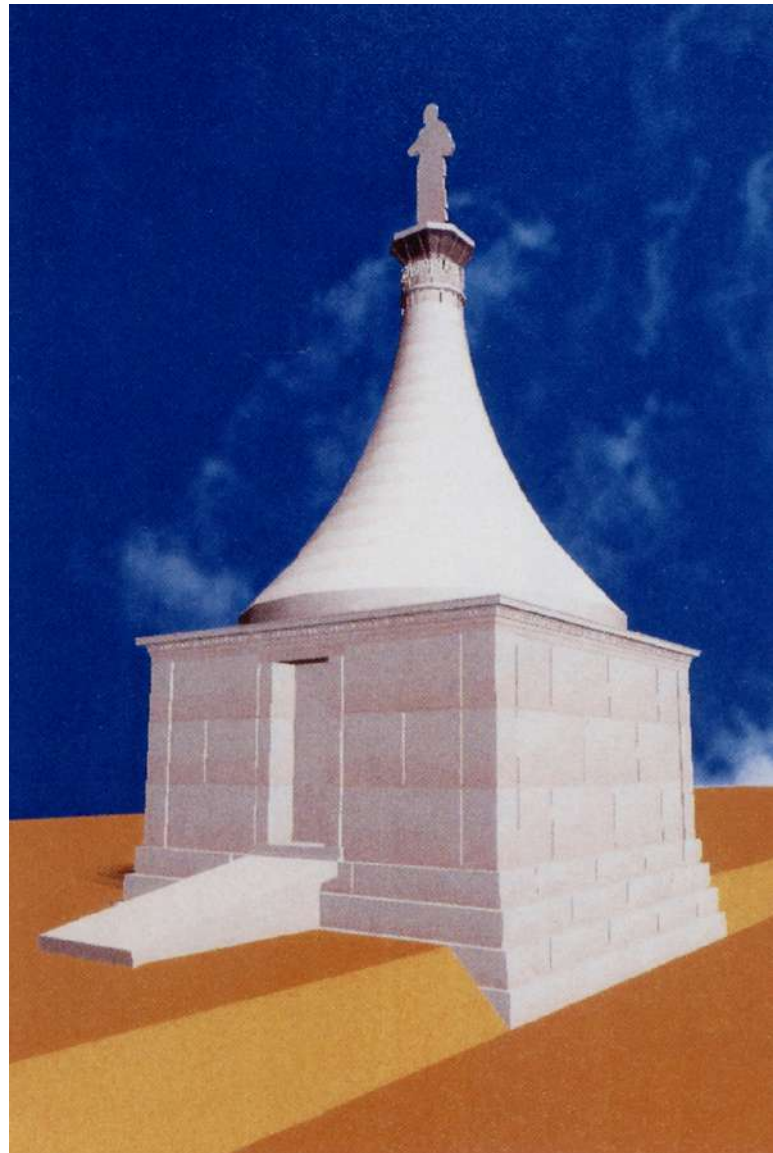

3. Το δωρικό ναόσχημο Μουσολείο των Σαιθιδών στα νότια του Σταδίου (© φωτ.: Πέτρος Θέμελης).

Ηρώων-Μουσολείων *intra muros* και σε σχέση με Γυμνάσια δεν είναι άγνωστη.³ Αυτά τα τρία δεσπόζοντα ταφικά μνημεία, συμπεριλαμβανομένου και του Μουσολείου των Σαιθιδών στο τέρμα του στίβου (εικ. 3), ανιδρυμένα κατά μήκος της οδού που περνούσε πίσω από τη δυτική στοά του Γυμνασίου και οδηγούσε από το Πρόπυλο στην Παλαίστρα,⁴ προορίζονταν προφανώς να διαδραματίσουν ρόλο ουσιαστικότερο από εκείνον της ματαιόδοξης επίδειξης των οικογενειών της μεσσηνιακής αριστοκρατίας· αποτελούσαν για τους εφήβους, που ασκούσαν επί τρία χρόνια στο Γυμνάσιο, το λαμπρό παράδειγμα των «προγόνων».⁵

Το ταφικό μνημείο

Το επιβλητικό ταφικό μνημείο Κ3, συνολικού ύψους 9,25 μ., κατασκευάστηκε για τον ενταφιασμό μιας μεσσηνιακής οικογένειας αριστοκρατών και λειτούργησε ως οικογενειακό *Ἡρίον* του πρώιμου 3ου αι. π.Χ.. Περιβάλλεται από τοίχους, οι οποίοι σχηματίζουν έναν ορθογώνιο περίβολο ταφικού τεμένους, διαστάσεων 14,80Χ5,80μ. (εικ. 4). Ο δυτικός τοίχος του περιβόλου, που σώζεται σε ύψος 2,50 μ., είναι κατασκευασμένος από ακατέργαστους λίθους δομημένους σε ένα χαλαρό πολυγωνικό σύστημα και λειτουργεί ως ανάλημμα του υπερκείμενου ανδρήρου, έρχεται μάλιστα σε «ηθελημένη» αντίθεση

4. α) Αριστερά: το ταφικό μνημείο Κ3 μετά την αναστήλωση (© φωτ.: Πέτρος Θέμελης), β) Δεξιά: τρισδιάστατο μοντέλο του μνημείου Κ3 (σχέδιο: Juko Ito).

προς τις επιμελώς κατεργασμένες, λείες επιφάνειες των λιθοπλινθων της ανωδομής του μνημείου Κ3 (εικ. 5).

Με ιδιαίτερη επιμέλεια είναι κατεργασμένη η ανατολική πλευρά του μνημείου, η στραμμένη προς την οδό θέασης και όχι, όπως θα ανέμενε κανείς, η νότια κύρια πλευρά της εισόδου προς τον ταφικό θάλαμο. Ιδιαίτερως εμφανείς στην ανατολική πλευρά, η οποία φέρει και τα ονόματα των πρώτων νεκρών, είναι οι υποτομές, οι περιτένειες και η πινάκωση (εικ. 6). Η βόρεια και η νότια πλευρά του

μνημείου βρίσκεται σε απόσταση πέντε μέτρων από τις αντίστοιχες του περιβόλου, δημιουργώντας δύο μικρά και ισομεγέθη αίθρια και έναν στενόμακρο υπαίθριο χώρο, πλάτους 1 μ., κατά μήκος της δυτικής πλευράς του περιβόλου.

Η πρόσβαση στον περίβολο γίνεται από ανατολικά, ενώ στο μνημείο η πρόσβαση γίνεται, όπως σημειώσαμε, από νότια μέσω μονολιθικού κεκλιμένου επιπέδου διαστάσεων 1,12Χ1,94 μ. Η είσοδος στον ορθογώνιο ταφικό θάλαμο φράζεται με μονόφυλλη λίθινη θύρα, η οποία αποκαταστάθηκε

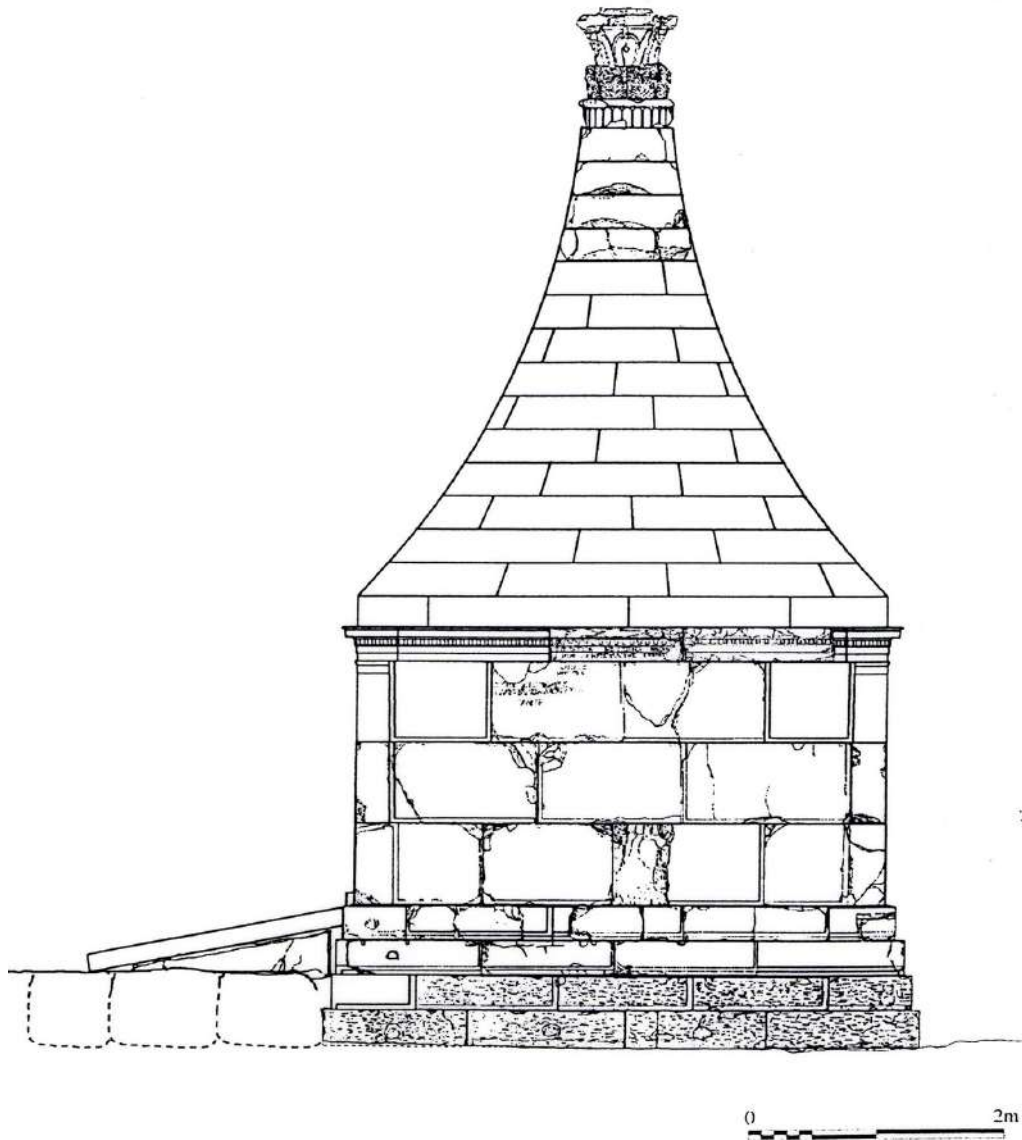

5. Το ταφικό μνημείο Κ3 και ο ταφικός περίβολός του (© φωτ.: Πέτρος Θέμελης).

στη θέση της κατά την πρόσφατη αναστήλωση (εικ. 4). Λείπουν όλα τα μεταλλικά στοιχεία της θύρας (κλειδαριά, λαβές, μηχανισμός ανάρτησης και περιστροφής), καθώς επίσης οι σύνδεσμοι, οι τόρμοι και οι μολυβδοχοήσεις από όλα τα αρχιτεκτονικά μέλη του μνημείου, που αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφή ως λιθοσωρός, αποτελούμενος από τα πολυάριθμα ασβεστολιθικά μέλη της ανωδομής. Η βίαιη απόσπαση των μεταλλικών στοιχείων, που συνετελέσθη κατά τη διάρκεια των «σκοτεινών αιώνων» (7ος-9ος αι. μ.Χ.), είναι έργο

των γνωστών μας γηγενών «μεταλλοκυνηγών» (όχι σεισμών ή «βάρβαρων» εισβολέων), οι οποίοι και προκάλεσαν τη διάλυση και την κατάρρευση του ταφικού οικοδομήματος, όπως και όλων των οικοδομημάτων της πόλης.⁶

Μετά τη μελέτη των διάσπαρτων μελών του ταφικού μνημείου Κ3, τη σχεδιαστική αποκατάστασή του από τον Ιάπωνα καθηγητή της αρχιτεκτονικής Juiko Ito, και την έγκριση του Υπουργείου Πολιτισμού, άρχισε η σταδιακή αναστήλωσή του, η οποία ολοκληρώθηκε αισίως στις 26 Σεπτεμβρίου

6. Σχεδιαστική αποκατάσταση της ανατολικής πλευράς του ταφικού μνημείου Κ3 (σχέδιο: Juko Ito).

2018 με χρηματοδότηση του Ιδρύματος «Ι. Φ. Κωστόπουλος».

Αμφότερα τα αίθρια (βόρειο και νότιο) και κυρίως ο πίσω, δυτικά του μνημείου, στενός χώρος του περιβόλου χρησιμοποιήθηκαν για είκοσι τρεις εγχυτρισμούς νηπίων και τέσσερις ενταφιασμούς σκύλων, που έχουν παρουσιασθεί αναλυτικά σε δημοσίευμα του 2010 (εικ. 7).⁷ Στο βόρειο αίθριο ήλθε στο φως ένας λακκοειδής τάφος γυναίκας πλούσια κτερισμένος.⁸ Ανάμεσα στα κτερίσματα ξεχωρίζει ένα πήλινο πτυκτό επικασσιτερωμένο

κάτοπτρο του πρώιμου 3ου αι. π.Χ. (αρ. ευρ. 9579), με παράσταση της Ηούς που μεταφέρει το νεκρό σώμα του γιου της Μέμοννα (εικ. 8), και ένα σπάνιο πήλινο απορραντήριο (αρ. ευρ. 9581), επίσης επικασσιτερωμένο (εικ. 9).

Στο εσωτερικό του τετράγωνου (διαστ. 4,32Χ 4,32 μ.) ταφικού θαλάμου, ο οποίος εδράζεται σε τετραμερές (στην ανατολική πλευρά) κρηπίδωμα και έχει συνολικό ύψος 3,25 μ., βρίσκονται οκτώ κιβωτίοι τάφοι, συμμετρικά ανά δύο και στροβιληδόν διαταγμένοι γύρω από κεντρική

7. Ενταφιασμός σκύλου στον περίβολο του ταφικού μνημείου Κ3 (© φωτ.: Πέτρος Θέμελης).

8. Πήλινο πτυκτό κάτοπτρο, μίμηση μεταλλικού με παράσταση Ηούς με Μέμνονα (© φωτ.: Πέτρος Θέμελης).

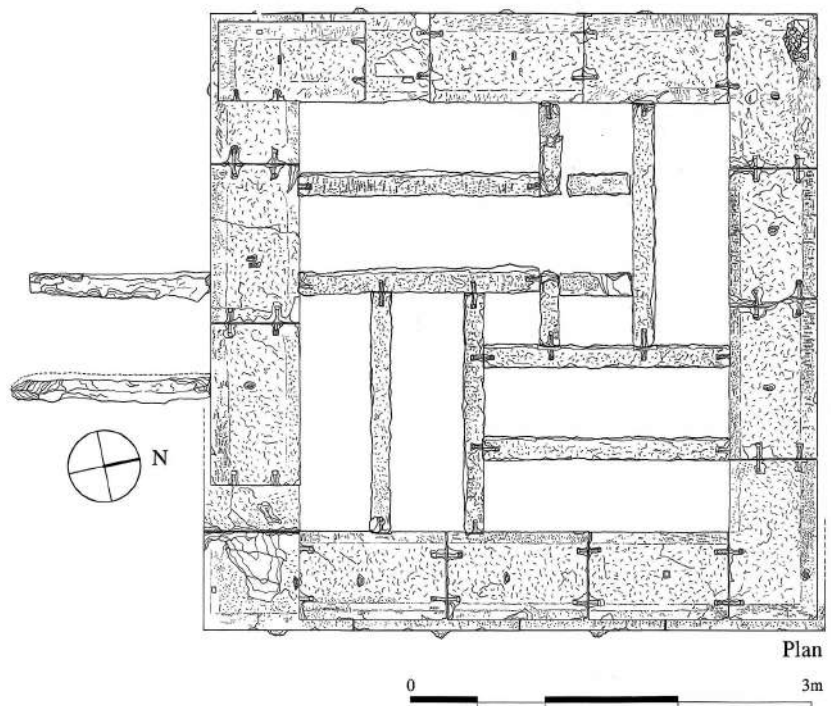
9. Πήλινο απορραντήριο (ραντιστήριο) μίμηση μεταλλικού (© φωτ.: Πέτρος Θέμελης).

10. α) Άνω: η διάταξη των οκτώ κιβωτιόσχημων τάφων στον θάλαμο του ταφικού μνημείου Κ3 πριν από την αναστήλωση (© φωτ.: Πέτρος Θέμελης), β) Κάτω: κάτοψη του ταφικού θαλάμου του Κ3 με τους τάφους (σχέδιο: Juko Ito).

τετράγωνη θήκη (εικ. 10α-β). Παρά τη σύληση των τάφων αποκαλύφθηκαν ορισμένα κτερίσματα, σημαντικά για τη χρονολόγηση της κατασκευής του μνημείου στον 3ο αι. π.Χ. και της δεύτερης χρήσης του. Ο θάλαμος έφερε εσωτερικά ξύλινη οροφή και ήταν επιχρισμένος.

Στην κορυφή της αμφίκυκλης κωνικής στέγης του ταφικού μνημείου Κ3, η οποία έχει ύψος 6,00 μέτρων, εδράζεται κορινθιακό κιονόκρανο, ύψους 0,50 μ., αποτελούμενο από δύο χωριστά δουλεμένα επάλληλα μέρη (εικ. 11). Η βαθειά κυκλική εγκοπή (διαμέτρου 0,20 μ. και βάθους 0,12 μ. στην άνω επιφάνεια του κιονοκράνου) δεχόταν τη βάση ενός λίθινου αγγείου, ύψους

11. Λεπτομέρεια του κορινθιακού κιονόκρανου στην κορυφή του ταφικού μνημείου Κ3 (© φωτ.: Πέτρος Θέμελης).

12. Το λίθινο συμπαγές αγγείο στην κορυφή του ταφικού μνημείου Κ3 (© φωτ.: Πέτρος Θέμελης).

0,95 μ., μέγιστης διαμέτρου 0,50 μ., σε σχήμα υδρίας ή αμφορέα, που βρέθηκε κατά την ανασκαφή πεσμένο στα ανατολικά του μνημείου και τοποθετήθηκε στη θέση του (εικ. 12). Στην ταινία των ελίκων του κιονοκράνου είναι γραμμένο το όνομα του πρώτου νεκρού, και γενάρχη πιθανώς, της οικογένειας (ΕΥΚΛΕΙ[...]), του οποίου τα λείψανα είχαν εναποτεθεί στη θήκη στο κέντρο των οκτώ τάφων.

Η μορφή του ταφικού οικοδομήματος είναι αδόκιμη για τα ελλαδικά δεδομένα (εικ. 4-6). Συγκρίσιμα παραδείγματα ως προς τη μορφή της στέγης τουλάχιστον απαντώνται γενικώς στην Ανατολή και τη Σικελία.⁹ Ας μη ξεχνάμε τη μορφή της στέγης του περίφημου Ωδείου του Περικλή, δίπλα στο θέατρο του Διονύσου στη δυτική κλιτύ της αθηναϊκής Ακρόπολης, η οποία σύμφωνα με τις

φιλολογικές μαρτυρίες, παραπέμπει στην πολυτελή σκηνή του Πέρση βασιλιά και στην ήττα του κατά την ιστορική ναυμαχία της Σαλαμίνας.¹⁰

Ονόματα νεκρών και ανδριάντες

Την ανωδομή του τετράγωνου θαλάμου εξωτερικά στέφει ιωνικό επιστύλιο, με δύο επάλληλες ταινίες, συμφυές με γεισίποδες και γείσο (εικ.5-6). Πάνω στις ταινίες μιας από τις πλίνθους του ανατολικού επιστυλίου (μήκους 106μ., ύψους 0,26μ., πλάτους 0,61μ.), σώζονται τα ονόματα των πρώτων νεκρων, ανδρών και γυναικών που χρονολογούνται στον 3ο

13. Τα δύο βάθρα των αγαλμάτων του φιλοσόφου και του Ερμή από ΒΑ, σε σχέση με το ταφικό μνημείο Κ3 (© φωτ.: Πέτρος Θέμελης).

αι. π.Χ., σύμφωνα και με τον τύπο των γραμμάτων (αρ. ευρ. 9609)¹¹:

Ἐπικράτεια ὕ Νικοξένα ὕ Νικήχα ὕ
[- -].τῖνος ὕ Ἀγησίστρατος ὕ Ἐπικράτ[ης]

Τα ονόματα Νικήχα και Ἐπικράτ[ης] στο τέλος των δύο στίχων έχουν γράμματα ύψους 0,025μ. και αποτελούν προσθήκες μετά τα αρχικά ονόματα, τα οποία έχουν γράμματα ύψους 0,045μ. Τα ονόματα Ἀγησίστρατος καί Ἐπικράτης είναι γνωστά στην Πελοπόννησο από επιγραφικά κείμενα, βλ. *LGPN III.A*, s.nv. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στον πρώτο στίχο είναι γραμμένα ονόματα μόνο γυναικῶν ενώ τα ανδρικά εμφανίζονται στο δεύτερο στίχο. Η απουσία γενικῶς πατρώνυμων δηλώνει, σύμφωνα με άλλα μεσσηνιακά παραδείγματα, αφηρωϊσμό των νεκρῶν.¹²

Σε λιθόπλινθο της ανωδομῆς της βόρειας πλευράς βρίσκεται χαραγμένη η επιτύμβια επιγραφή του Διονυσίου και της Πλεισταρχίας κόρης του Διονυσίου, κάτω από τα ελλειπῶς σωζόμενα ονόματα προγενέστερων νεκρῶν (αρ. ευρ. 4203)¹³:

[- - - - -]ἵππος.
[- - - - -] Ξένιππος.
vacat 0,05μ.

3 Διονύσιε ὕ χαῖρε.
Πλεισταρχία Διονυσίου
χαῖρε.

Ὑψ. γραμμ. 0,05μ. Τα ονόματα των δύο πρώτων στίχων, γραμμένα με μικρότερα γράμματα (ύψους 0,03μ.), είναι προγενέστερα, χρονολογούνται στα ελληνοιστικά χρόνια και δεν σχετίζονται με τα ονόματα των στίχων 3 και 4 του 1ου αι. μ.Χ. Ο Διονύσιος (στ. 3) και η κόρη του Πλεισταρχία (στ. 4) ήταν μέλη επιφανούς οικογένειας.

Σε λιθόπλινθο του ίδιου μνημείου, ύψ. 0,625μ., μήκ. 1,28μ., πάχ. 0,44μ., τοποθετημένη δεξιά της κυρίας νότιας εισόδου, έχουν αναγραφεί τα ονόματα νεκρῶν μεταγενέστερων ενταφιασμῶν, σε μια δεύτερη χρήση του μνημείου από άλλες οικογένειες της μεσσηνιακῆς αριστοκρατείας κατά τον 1ο αἰώνα μ.Χ. (αρ. ευρ. 9283)¹⁴:

Νικήρατε Θεώνος πρ(εσβύτερε) χαῖρε.
Εἰσοκράτια Ἀριστομένους χαῖρε.

14. Το μαρμάρινο ἀγάλμα του Θεώνος Νικηράτου
(© φωτ.: Πέτρος Θέμελης).

Η επιγραφή του δεύτερου στίχου είναι χαραγμένη με μικρότερα γράμματα, ύψους 0,025μ. έναντι ύψους γραμμάτων 0,035μ. του πρώτου στίχου, και είναι προγενέστερη. Οι αναγραφόμενοι ἦταν προφανῶς σύζυγοι. Η Εἰσοκράτεια Ἀριστομένουσ ἦταν κόρη της Πλεισταρχίας Διονυσίου. Ο

Νικήρατος Θέωνος ο πρεσβύτερος (ο προσδιορισμός δηλώνει ότι υπήρχε και συνώνυμος νεώτερος) ήταν ο πατέρας του Τιβέριου Κλαύδιου Θέωνος, το ενεπίγραφο βάθρο (αρ. ευρ.6650) και το μαρμάρινο άγαλμα του οποίου αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφή στο παρακείμενο δωμάτιο αριθμός ΙΧ της δυτικής στοάς του Γυμνασίου (εικ. 13).¹⁵ Στο δωμάτιο αυτό (αρ. ΙΧ) ήλθαν στο φως κατά χώρα δυο ενεπίγραφα ασβεστολιθικά βάθρα και δυο μαρμάρινα αγάλματα πεσμένα μπροστά τους. Το πρώτο άγαλμα είναι ακέφαλο (ύψους 1,71μ.) και εικονίζει ιματιφόρο άνδρα (εικ. 14). Η δέσμη ειληταρίων παπύρου, δίπλα στο αριστερό του πόδι τον χαρακτηρίζει ως φιλόσοφο ή ρήτορα, ο οποίος, όπως σημειώσαμε ταυτίζεται με τον Τιβέριο Κλαύδιο Θέωνα, γιο του Νικήρατου. Τα τεχνοτροπικά στοιχεία του έργου, η μαρτυρία της πτυχολογίας, η απουσία σωματικότητας εμφανέστερη στις πλάγιες όψεις, η απόδοση των ραδινών και άψυχων δακτύλων της δεξιάς παλάμης που προβάλλουν από το ιμάτιο, επιτρέπουν να αναγνωρίσουμε το έργο με τη συνηγορία και της επιγραφής στο βάθρο του, ως δημιουργία του 1ου αιώνα μ.Χ.

Προγενέστερη επιγραφή στην πίσω πλευρά του βάθρου αναφέρεται σε ανδριάντα Γυμνασίου που έστησαν προς τιμήν του οι «ὕπ' αὐτόν» έφηβοι.¹⁶ Γνωρίζουμε τον Νικήρατον Θέωνος (χωρίς να δηλώνεται αν είναι ο πρεσβύτερος ή ο νεώτερος) και από τη μεγάλη οικοδομική επιγραφή του 1ου αι. μ.Χ., που ήλθε στο φως στο Ασκληπιείο της Μεσσήνης (αρ. ευρ. 1014, στ. 19. SEG 23, 1968, 205.207) καθώς επίσης έναν Νικήρατον επιμελητή του ιερού της Ουπησίας Αρτέμιδος το έτος 42 μ.Χ. (αρ. ευρ. 1013. SEG 38, 337).

Το δεύτερο μαρμάρινο άγαλμα (ύψους 2,32μ.) βρέθηκε σπασμένο σε πολλά συνανήκοντα θραύσματα, αλλά χωρίς ουσιαστικές ελλείψεις (εικ. 15-16). Το βάθρο του (αρ. ευρ. 8059. ύψ. 0,89μ., πλ. κάτω 0,64μ., πλ. άνω 0,69μ., πάχ. 0,55μ.) είναι μικρό σε σχέση με το μέγεθος του έργου. Φέρει βαθύ και ευρύ υστερογενές κυκλικό

15. Το μαρμάρινο άγαλμα του Ερμή Ψυχοπομπού (© φωτ.: Πέτρος Θέμελης).

16. Λεπτομέρεια του αγάλματος του Ερμή Ψυχοπομπού που ταυτίζεται με τον αφηρωϊσμένο νεκρό (© φωτ.: Πέτρος Θέμελης).

17. Το βάθρο του αγάλματος του Διονύσιου Αριστομένους μπροστά στο ταφικό μνημείο Κ3 (© φωτ.: Πέτρος Θέμελης).

λάξευμα στο μέσο της άνω πλευράς του (διαμ. 0,38μ. και βάθους 0,365μ.) για τη στήριξη μιας νέας στέψης (μεγαλύτερης της αρχικής), κατάλληλης για την έδραση του μεταφερμένου από άλλη θέση μεγάλου αγάλματος του Ερμή. Η δεύτερη χρήση του βάθρου αυτού επιβεβαιώνεται χάρη στο γεγονός ότι φέρει προγενέστερη επιγραφή στη στραμμένη προς τον τοίχο, πίσω πλευρά του. Το φαινόμενο αυτό της ανακύκλωσης, της νέας διαχείρισης του ελληνιστικού παρελθόντος, αλλιώς της επανέκδοσης των προγενέστερων γλυπτών στα χρόνια της ρωμαιοκρατίας δεν χαρακτηρίζει μόνο την αρχαία Μεσσήνη άλλα και άλλα αστικά κέντρα του ελλαδικού χώρου και της Μικράς Ασίας.¹⁷

Στη δυτική στοά του Γυμνασίου, στο δωμάτιο αρ. ΧΙ, που βρίσκεται ακριβώς μπροστά στο μνημείο Κ3, αποκαλύφθηκε στη θέση του ασβεστολιθικό βάθρο που έφερε το μαρμάρινο εικονιστικό άγαλμα του ήρωα (=αφηρωϊσμένου νεκρού) Διονύσιου Αριστομένους, σύμφωνα με την επιγραφή της πρόσθιας όψης (εικ. 17). Ο Διονύσιος Αρι-

στομένους ήταν μέλος γνωστής οικογένειας ευπατριδών της Μεσσήνης. Περιλαμβάνεται σε κατάλογο εφήβων της Υλλίδος φυλής του έτους 3 μ.Χ. (αρ. ευρ. 4201), ενώ αργότερα εμφανίζεται να προσφέρει χρήματα στη μνήμη της μητέρας του Πλεισταρχίας για την επισκευή του ναού της Δήμητρας (αρ. ευρ. 1014. SEG 23, 205.207). Δεύτερη προγενέστερη τμητική επιγραφή στην πίσω πλευρά του ίδιου βάθρου αναφέρεται σε χάλκινο ανδριάντα του επιστάτη των εφήβων Φίλωνος Πάπου. Οι επιστάτες, σύμφωνα με ό,τι γνωρίζουμε από άλλες πόλεις, ήταν υπεύθυνοι για την εκπαίδευση των εφήβων ως δάσκαλοι και προπονητές γυμναστικής.¹⁸

Σημειώσεις

1. Themelis, P., Roman Messene. The Gymnasium, στο Salomies O. (επιμ.), The Greek East in the Roman Context. Proceedings of a Colloquium organized by the Finnish Institute at Athens May 21 and 22, 1999, Helsinki 2001, 119-126. Την τριετή θητεία των εφήβων στο Γυμνάσιο φαίνεται ότι δηλώνει η επωνυμία «τριετίρηνες», η οποία απαντάται σε όλους σχεδόν τους εφηβικούς καταλόγους της Μεσσήνης: Π. Θέμελης, ΠΑΕ 1992, 71-73; ΠΑΕ 1996, 157-159; IG V1, 1398 και 1400.
2. L. Deubner, *Attische Feste*, 1932, 228. W. Burkert, *Greek Religion* (μετάφραση από τα Αγγλικά John Raffan), Cambridge Mass. 1985, 208.
3. E. Dyggeve, F. Poulsen, K. Rhomaios, *Das Heroon von Kalydon*, 1934, 120-122. D. Kurtz, J. Boardman, *Burial Customs*, 1971, 297-306. Κ. Ρωμαίος, Το Ηρώων της Αλυζίας, *ΑΕ* 1930, 141-159. Ιω. Παπαδημητρίου, ΠΑΕ 1940, 28-31. Κ. Ζάχος, Αρχαιολογικές έρευνες στο Γυμνάσιο της Ακτίας Νικοπόλεως, στο ΦΗΓΟΣ τμητικός τόμος για τον καθηγητή Σ. Δάκαρη, Ιωάννινα 1994, 450-457.
4. P. Themelis, Das Stadion und das Gymnasion von Messene, *Nikephoros* 22 (2009), 59-78. Π. Θέμελης, ΠΑΕ 1995, 77-79· ο ίδιος, ΠΑΕ 1996, 162.
5. Π. Θέμελης, Αριστομένης και Επαμεινώνδας: Εναγισμοί στον τάφο-ιερό του Αριστομένη, *Μεσσηνιακά Χρονικά* 2 (2000-2), 13-36.
6. Π. Θέμελης, Ανασκαφή Μεσσήνης, ΠΑΕ 1997, 100-105, πίν. 56α.
7. Themelis P.-Bourbou Chr., Child Burials from Messene, στο Guimiers-Sorbets A.-M. και Morizot Y. (εκδ.), L'enfant et la mort dans l'Antiquité I: Nouvelles recherches dans les nécropoles grecques. Le signalement des tombes d'enfants, Paris 2010, 111-128.
8. Π. Θέμελης, *Ηρωες και Ηρώα στη Μεσσήνη*, Αθήνα 2000, 143-147.
9. J. Fedak, *Monumental Tombs of the Hellenistic Age*, Toronto 1990, 143-144, εικ. 205α,β-206. Βλ. και H. Lauter, *Die Architektur des Hellenismus*, Darmstadt 1986, 214-218, εικ. 74.
10. Θ. Παπαθανασόπουλος, *Το Τρόπαιον* (διδ. διατριβή), Αθήνα 1995.
11. Π. Θέμελης, ΠΑΕ 1997, 102, εικ. 9, πίν. 57β (SEG 47, 410)· Π. Θέμελης, *Ηρωες και Ηρώα στη Μεσσήνη*, Αθήνα 2000, 131-132, εικ. 123-124 (SEG 50, 433).
12. Π. Θέμελης, *Ηρωες και Ηρώα στη Μεσσήνη*, Αθήνα 2000, 143-147.
13. Π. Θέμελης, ΠΑΕ 1997, 104, εικ. 10 (SEG 47, 412)· Π. Θέμελης, *Ηρωες και Ηρώα στη Μεσσήνη*, Αθήνα 2000, 134, εικ. 125.
14. Π. Θέμελης, ΠΑΕ 1997, 102, πίν. 59α (SEG 47, 411)· Π. Θέμελης, *Ηρωες και Ηρώα στη Μεσσήνη*, Αθήνα 2000, 132.
15. Π. Θέμελης, Υστερορωμαϊκή και Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, στο Θέμελης Π.- Κόντη Β. (εκδ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 29-30 Μαΐου 1998*, Αθήνα 2002, 31, εικ. 13α-β. *Έργον* 1996, 53, εικ. 36. ΠΑΕ 1966, 159-162. Ο Νικήρατος Θέωνος αναφέρεται και στην επιγραφή IG V 1, 1374 μεταξύ ιερέων της Αρτέμιδος (Λιμνάτιδος).
16. Π. Θέμελης, ΠΑΕ 1991, 63.
17. R.R.R. Smith, The second life of classical monuments in late antique Aphrodisias, στο Στεφανίδου-Τιβεριού, Θ., Καρανασάση, Π., Δαμάσκος, Δ. (εκδ.), *Κλασική παράδοση και νεωτερικά στοιχεία στην πλαστική της ρωμαϊκής Ελλάδας*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 7-9 Μαΐου 2009, Θεσσαλονίκη 2012., 57-76. Π. Θέμελης, *Η Μεσσήνη της ρωμαιοκρατίας και η ανακύκλωση της ιστορίας* (τυπώνεται).
18. M. Holleaux, *Études d'épigraphie et d'histoire grecque*, III, Paris 1942, 409-417 και 427-432. J. Winand, *Les Hiérophytes*, Bruxelles 1990, 107-109. Β. Κοντορίνη, Ψήφισμα προξενίας δωρικής πόλης για ένα Ρόδιο επιστάτη (3ος-2ος αι. π.Χ.), στο ΦΗΓΟΣ τμητικός τόμος για τον καθηγητή Σ. Δάκαρη, Ιωάννινα 1994, 579-587.

ABSTRACT

The funerary monument K3 of the Gymnasium at ancient Messene

Petros Themelis

Director of Excavations at Ancient Messene

F. Professor of Classical Archaeology, Department of History and Archaeology, University of Crete, Greece

Themes in Archaeology Magazine 2018, 2(2): 188-203

The funerary monument K3, more than nine meters high, imposing on the western wing of the Gymnasium at ancient Messene with its unique conical roof, was constructed in the first quarter of the 3rd century. BC to accept the dead bodies of eight heroised dead of a financially and politically powerful family of the Messenian elite: three women and five men, whose names are written on the eastern side of the rectangular grave chamber Epikrateia, Nikoxena, Nikicha, [- - -]tinios, Agesistratos, Epikrates, [- - -]hippos and Xenippos). During the 1st century AD the members of another Messenian aristocratic family, that of Dionysios son of Aristomenes, used the same brilliant funerary monument, after some work of repairing and rearranging the tombs in the chamber for their burial and placing the marble statues of their eminent dead citizens in front of the monument on the pedestals of earlier bronze honorary statues, exercising the well-known practice of "recycling".

Key words: ephebi, passports customs, ancestors, burial monuments, afroismos, recycling, psychopompos